

بررسی فقهی- اجتماعی جهیزیه و حکم آن در پرتو شریعت اسلامی

پوهنمل محبوب الله حازم

ریس پوهنچی شرعیات پوهنتون بدخشان

Mahboobullahazem92@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-8790-9537>

نویسنده

نشانی برقی

نشانی ارکاید

چکیده

جهیزیه به عنوان یکی از رسوم مرتبط با ازدواج در جوامع اسلامی، غالباً توسط خانواده‌ی دختر در آغاز زندگی مشترک تهیه می‌شود. ماهیت ساده، حمایتی و مشارکتی دارد و هدف اصلی آن تامین نیازهای ابتدایی زندگی و مشارکت اقتصادی خانواده‌ی دختر در شروع حیات زوجین بوده است. با این حال، بررسی سیره پیامبر - صلی الله علیه وسلم - و منابع فقهی نشان می‌دهد که جهیزیه نه واجب شرعی است و نه معیار تعیین کننده جایگاه اجتماعی، بل که باید در چارچوب سادگی، اعتدال و پرهیز از اسراف قرار گیرد. با این حال در جوامع معاصر جهیزیه‌های سنگین و تجمل محور، پیامدهایی چون تاخیر در ازدواج، فشار اقتصادی بر خانواده‌ها، افزایش تنش‌های خانوادگی، ترویج مصرف گرایی و تشدید نابرابری اجتماعی را به همراه داشته است. از این رو، پرسش‌های اساسی در باره ماهیت جهیزیه، حکم شرعی آن، حدود مالکیت و آثار اجتماعی اش طرح می‌شود. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر منابع کتاب‌خانه‌ای و مطالعات اجتماعی، ضمن تبیین مبانی دینی جهیزیه، به شناسایی آسیب‌های اقتصادی و اجتماعی آن پرداخته و راهکارهایی برای اصلاح این رسم و بازگشت به کارکرد اصیل آن بر اساس آموزه‌های اسلامی ارائه می‌دهد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که هیچ دلیل شرعی بر وجوب جهیزیه بر دختر یا خانواده‌ی او وجود ندارد. تامین اثاث منزل و نیازهای معیشتی از مصادیق نفقه واجب مرد به شمار می‌رود. افزون بر این، جهیزیه‌ای که به زندگی مشترک آورده می‌شود از نظر فقهی در مالکیت زن باقی می‌ماند. در پایان، پژوهش بر ضرورت بازگشت به سادگی، پرهیز از تکلف، مقابله با تجمل گرایی و اصلاح نگرش‌های فرهنگی در راستای آموزه‌های اسلامی و سیره نبوی در تسهیل از دواج تاکید می‌کند.

کلید واژه‌ها: جهیزیه، مالکیت زوجه، نفقه زوج، عرف اجتماعی، شریعت اسلامی

Jurisprudential and Socio-Legal Analysis of Dowry and its Ruling in Islamic Sharia

Author
Email
Orcid

Mahboobullah Hazim

Dean of the Shariah Faculty of Badakhshan University

Mahboobullahazem92@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-8790-9537>

Abstract

Dowry (jahīziyyah), as one of the customs associated with marriage in Islamic societies, is commonly prepared by the bride's family at the beginning of married life. In its original conception, it has a simple, supportive, and participatory nature, aiming to meet the basic needs of life and to contribute economically to the establishment of the couple's household. However, an examination of the Prophetic tradition (Sīrah) and juristic sources indicates that dowry is neither a religious obligation nor a criterion for determining social status; rather, it should remain within the framework of simplicity, moderation, and avoidance of extravagance. Nevertheless, in contemporary societies, the prevalence of costly and luxury-oriented dowries has led to consequences such as delays in marriage, economic pressure on families, increased familial tensions, the promotion of consumerism, and the intensification of social inequalities. Accordingly, fundamental questions arise regarding the nature of dowry, its legal ruling, the limits of ownership, and its social implications. This study adopts a descriptive-analytical method based on library-based juristic sources and social studies. It seeks to clarify the religious foundations of dowry, identify its economic and social harms, and propose solutions for reforming this custom and restoring its original function in light of Islamic teachings. The findings demonstrate that there is no shar'ī evidence obligating the bride or her family to provide dowry, and that furnishing the household and meeting living expenses fall under the husband's obligatory maintenance (nafaqah). Moreover, from a juristic perspective, the dowry brought into the marital home remains the exclusive property of the wife. In conclusion, the study emphasizes the necessity of returning to simplicity, avoiding undue burden and extravagance, confronting luxury-oriented practices, and reforming cultural attitudes in accordance with Islamic teachings and the Prophetic approach to facilitating marriage.

Keywords: Dowry, Wife's Ownership, Husband's Maintenance (Nafaqah), Social Custom, Islamic Law

مقدمه

الحمد لله رب العالمین والصلاة والسلام على سيد الأنبياء والمرسلين وعلى آله وصحبه اجمعين. ازدواج در منظومه معارف اسلامی، سستی الهی و نهاد بنیادین برای تأمین آرامش روانی، رشد معنوی و سامان اجتماعی انسان معرفی شده است، قرآن کریم در تبیین فلسفه ازدواج می‌فرماید: ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا﴾. (الروم: ۲۱). ترجمه: و یکی از نشانه‌های (دال بر قدرت و عظمت) خدا این است که از جنس خودتان همسرانی را برای شما آفرید تا در کنار آنان (در پرتو جاذبه و کشش قلبی) بیارامید. (خرمدل: ۱۴۳۷ق، ص ۲۰۶۲).

در این چارچوب جهیزیه به عنوان یکی از رسوم مرتبط با ازدواج در سیره اسلامی جایگاهی محدود و کارکردی ساده داشته و هدف آن فراهم سازی حداقل لوازم مورد نیاز برای آغاز زندگی مشترک بوده است نه ایجاد تمایز طبقاتی یا نمایش منزلت اجتماعی، بررسی منابع دینی نشان می‌دهد که الگوی مطلوب جهیزیه در اسلام مبتنی بر سادگی، قناعت و پرهیز از تکلف است. روایت مشهور از جهیزیه دختر رسول گرامی اسلام فاطمه - رضی الله عنها - که توسط پیامبر اکرم - صلی الله علیه وسلم - فراهم شد شامل وسایلی ابتدایی و اندکی بود که گواه روشنی بر این رویکرد است. افزون بر این پیامبر - صلی الله علیه وسلم - صراحتاً سادگی در ازدواج را عامل برکت دانسته و فرموده اند «أَعْظَمُ النِّسَاءِ بَرَكَهً أَيْسَرُهُنَّ مَوْنَةً» (احمد: ب ت، ج ۴۲، ص ۵۴). ترجمه: بابرکت زنان آن‌هایی هستند که هزینه و مخارج‌شان کمتر باشد.

با وجود آنکه تهیه جهیزیه از منظر فقه اسلامی، امر مشروع و در چارچوب عرف اجتماعی پذیرفتنی است، اما رواج الگوهای مصرف گرایانه و چشم و هم چشمی‌های اجتماعی در جوامع معاصر موجب انحراف این سنت از فلسفه اصیل اسلامی آن شده است. این وضعیت نه تنها با آموزه‌های دینی در تعارض است بل که پیامدهای منفی اقتصادی و اجتماعی قابل توجهی نیز به همراه دارد قرآن کریم مسلمانان را به رعایت اعتدال و پرهیز از اسراف فراخوانده و می‌فرماید: (وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ) (اعراف: ۳۱). ترجمه: اسراف نکنید چرا که خداوند، اسراف کاران را دوست ندارد. و نیز می‌فرماید: ﴿وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا﴾. (فرقان: ۶۷). ترجمه: آنان که هرگاه انفاق کنند، نه از حد گذرند و نه تنگ گیرند و میان این دو روش اعتدال دارند.

بر این اساس، تحلیل و نقد علمی پدیده جهیزیه و بررسی انحراف‌های پدید آمده در آن با تکیه بر منابع دینی معتبر ضرورتی انکار ناپذیر در جهت بازگشت به اسوهٔ اصیل اسلامی کاهش فشارهای اقتصادی بر خانواده‌ها و تسهیل امر ازدواج جوانان به شمار می‌آید و به این پرسش‌ها پاسخ داده شود که: آیا تهیه جهیزیه و طیفهٔ شرعی خانوادهٔ دختر است؟ آیا الزام به جهیزیه ریشه در شریعت اسلامی دارد یا فقط یک عرف اجتماعی و فرهنگی مردم است؟ آیا این الزام با اصول بنیادین شریعت هم‌چون آسان‌گیری، نبود سختی و حرج و حرمت تکلف سازگار است؟.

تبیین مسأله

ازدواج در اسلام به عنوان سنتی الهی و عامل آرامش و سکون معرفی شده است، در این چارچوب جهیزیه در منابع اسلامی نقش حداقلی و تسهیل کننده داشته و هرگز به عنوان معیار منزلت اجتماعی یا رقابت اقتصادی تلقی نشده است. با این وجود در جامعه امروز جهیزیه در بسیاری از موارد به پدیده‌ای پرهزینه و تجمل محور تبدیل شده که با آموزه‌های اسلامی مبتنی بر اعتدال و نفی اسراف در تعارض قرار دارد. این وضعیت علاوه بر تحمیل فشار اقتصادی بر خانواده‌ها موجب تأخیر در ازدواج و افزایش آسیب‌های اجتماعی شده است. از این رو مسأله اصلی پژوهش حاضر بررسی علل و پیامدهای انحراف جهیزیه از قدوه اسلامی و تبیین ضرورت بازگشت به مبانی دینی در این زمینه است. هم‌چنین این پژوهش به دنبال پاسخ به این پرسش است که پیامدهای اجتماعی منفی از جهیزیه‌های سنگین و تجملی چیست و شریعت اسلامی چه رویکردی برای کاهش آسیب‌های ناشی از آن ارائه می‌دهد.

پرسش‌های تحقیق

پرسش اصلی: حکم شرعی جهیزیه از منظر فقه اسلامی چیست؟
پرسش‌های فرعی:

- ۱- آیا زن یا خانوادهٔ او از نظر فقه اسلامی مکلف به تهیهٔ جهیزیه هستند؟
- ۲- مالکیت جهیزیه از نظر فقهی متعلق به چه کسی است؟
- ۳- جهیزیه‌های تجمل محور چه پیامدهای اجتماعی و اقتصادی‌ای دارند؟

اهمیت تحقیق

جهیزیه به عنوان یکی از رسوم رایج در ازدواج در جوامع اسلامی نقش مهمی در شکل‌گیری زندگی خانوادگی دارد با این حال، گسترش توقعات عرفی، تجمل‌گرایی و فشارهای اقتصادی ناشی از جهیزیه، موجب بروز مشکلات اجتماعی و حتی تأخیر یا امتناع از ازدواج شده است از سوی دیگر در منابع فقهی اسلامی، جهیزیه به عنوان یک الزام شرعی صریح مطرح نشده و همین امر،

پرسش‌های مهمی را در باره حکم شرعی جهیزیه به وجود آورد است که مستلزم ارایه پاسخ‌های روشن در زمینه می‌باشد.

بنابراین، بررسی فقهی - اجتماعی جهیزیه با هدف تبیین حکم شرعی آن و تحلیل پیامدهای اجتماعی اش، از نظر علمی و کاربردی دارای اهمیت ویژه‌ای است و می‌تواند به اصلاح نگرش‌ها و سیاست گذاری‌های فرهنگی کمک کند

اهداف تحقیق

هدف اصلی: تبیین حکم شرعی جهیزیه و تحلیل آن از منظر فقه اسلامی با توجه به واقعیت‌های اجتماعی.

اهداف فرعی

۱. بررسی میزان تکلیف شرعی زن یا خانواده او در تهیه جهیزیه و تبیین مسؤولیت فقهی آنان؛
۲. تحلیل وضعیت مالکیت جهیزیه از دیدگاه فقه اسلامی و بررسی احکام مربوط به تصرف و انتفاع از آن؛
۳. تبیین پیامدهای اجتماعی و اقتصادی جهیزیه‌های تجمل محور با تاکید بر قواعد فقهی هم چون قاعده «لا ضرر، نفي عسر و حرج و حرمت اسراف؛

پیشینه‌ی تحقیق

بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که:

برخی پژوهش‌ها به نفقه، مهریه و حقوق مالی زوجین پرداخته اند، اما جهیزیه غالباً به صورت مستقل و نظام‌مند بررسی نشده است.

در آثار فقهی قدیمی، موضوع جهیزیه (جهاز/ تجهیز العروس) معمولاً به صورت مستقل در یک باب جداگانه نمی‌آید، بل که در ضمن مباحث نکاح، مهر (صداق)، نفقه و معاشرت زوجین مطرح می‌شود. در بسیاری از کتاب‌های معتبر، این مسأله بررسی شده است که چند منبع مهم آن از این قرار است:

۱. بدائع الصنائع: تألیف علاء الدین کاسانی؛ دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۶هـ - / ۱۹۸۶م.
۲. حاشیه ابن عابدین: تألیف ابن عابدین؛ بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۲هـ - / ۱۹۹۲م.
۳. المجموع شرح المذهب: تألیف امام نووی؛ بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۷هـ - / ۱۹۹۷م.
۴. المغنی: تألیف ابن قدامه مقدسی؛ قاهره: مکتبة القاهرة، ۱۳۸۸هـ - / ۱۹۶۸م.
۵. الفقه الاسلامی و ادلته: تألیف وهبة الزحیلی؛ دمشق: دارلفکر، ۱۴۰۵هـ - / ۱۹۸۵م.

برخی از مقالات پژوهشی مرتبط به این موضوع به زبان عربی نیز نگاشته شده است که از آن جمله:

- ۱- جهاز المرأة فی ضوء الشريعة و قانون الاحوال الشخصية: از مروان القدومي، فلسطين: جامعة النجاح الوطنية، ۲۰۰۵م.
 - ۲- الزواج فی الشريعة الاسلامية و حکم المؤانسة: از اميرة محمد مغازی، مصر: جامعة ازهر ۲۰۲۲م.
 - ۳- النزاع حول متاع البیت بین النص التشريعی و الاجتهاد القضائي: از عبد السلام عبدالقادر، مجلة الاحياء كلية العلوم الاسلامية - جامعة با تنة، الجزائر، ۲۰۰۲م.
- در کتب و مقالات فوق فقط از احکام فقهی جهیزه بحث شده اما به آسیب‌ها و مسایل اجتماعی آن پرداخته نشده است، بنابراین، پژوهش حاضر با رویکرد ترکیبی فقهی - اجتماعی جهیزه، تهیه گردیده است که این امر از یک طرف نوآوری را نسبت به تحقیقات انجام شده بیان می‌کند و از جانب دیگر، این تحقیق به زبان مردم محل که به آن تکلم می‌کنند و یا بلدیت کامل دارند نگاشته شده است.

روش تحقیق

روش تحقیق این مقاله بر بنیاد رویکرد «توصیفی-تحلیلی» سامان یافته است؛ بدین معنا که نخست پدیده مورد مطالعه به صورت منظم و مستند توصیف گردیده و سپس با تکیه بر چارچوب‌های نظری و ادله معتبر، مورد تحلیل و تبیین قرار گرفته است. در این راستا، برای دستیابی به نتایج دقیق و قابل اعتماد، از ابزارها و شیوه‌های ذیل استفاده به عمل آمده است:

در گام نخست، روش کتابخانه‌ای به عنوان یکی از ارکان اساسی تحقیق به کار گرفته شده است. در این مرحله، منابع اصیل فقهی، تفسیری و حدیثی، همراه با آثار پژوهشی معاصر، مقالات علمی-تحقیقی و کتب مرتبط، مورد بررسی و مطالعه عمیق قرار گرفته‌اند تا مبانی نظری و پیشینه پژوهش به گونه‌ای جامع تبیین گردد.

در مرحله بعد، تحلیل فقهی موضوع مدنظر قرار گرفته است؛ به گونه‌ای که حکم جهیزه با استناد به ادله شرعی (قرآن کریم، سنت نبوی، اجماع و قیاس) و با مراجعه به آرای فقهای مذاهب اسلامی، مورد استنباط و بررسی قرار گرفته است. در این بخش، تلاش شده است تا دیدگاه‌های مختلف فقهی به صورت منظم دسته‌بندی و تحلیل گردد.

همچنین، تحلیل اجتماعی به منظور فهم واقعیت‌های عینی جامعه و بررسی جایگاه جهیزه در عرف رایج، انجام یافته است. در این راستا، پیامدهای مثبت و منفی این پدیده در بستر اجتماعی مورد ارزیابی قرار گرفته و تأثیرات آن بر ساختار خانواده و روابط اجتماعی تحلیل شده است.

در نهایت، رویکرد تطبیقی محدود به کار گرفته شده است؛ بدین‌صورت که دیدگاه‌های فقهی با واقعیت‌های اجتماعی موجود مقایسه گردیده تا میزان انطباق یا تعارض میان نظریه و عمل روشن شود. این رویکرد، امکان ارائه تحلیل‌های واقع‌بینانه‌تر و کاربردی‌تر را فراهم ساخته است. برآیند این روش‌ها، زمینه‌ساز دستیابی به نتایجی منسجم، مستدل و متناسب با نیازهای علمی و اجتماعی جامعه گردیده است.

نتایج و یافته‌ها

در نظام خانواده طبق ارشادات شریعت اسلامی مسئولیت مالی زندگی مشترک- از قبیل تهیه مسکن، خوراک، پوشاک و اثاث زندگی برعهده مرد قرار داده شده است، این مسوولیت تحت عنوان نفقه در منابع فقهی و حقوقی مطرح شده است بنابراین ایجاب می‌نماید که راجع به نفقه، آن هم جهت تبیین بهتر حکم جهیزیه در شریعت اسلامی، اندکی بحث صورت بگیرد.

نفقه: نفقه به معنای خرج کردن، صرف کردن، تأمین و مصارف مالی است (ابن منظور: ۱۴۱۴: ج ۹ ص ۵۲).

در اصطلاح چنین تعریف شده است: (النَّفَقَةُ مَا يَصْرَفُ لِلزَّوْجَةِ مِنَ الطَّعَامِ وَالْكِسْوَةِ وَالسُّكْنَى بِالْمَعْرُوفِ) (کاسانی: ۱۴۰۶ق: ج ۴ ص ۲۳).

ترجمه: نفقه عبارت از خوراک، پوشاک و مسکن که به طور شایسته و متعارف برای همسر صرف می‌شود.

بر این اساس، نفقه شامل هزینه‌هایی است که شوهر مکلف است برای تأمین نیازهای متعارف زندگی همسر خود بپردازد، مشروط بر وجود عقد نکاح صحیح و تحقق شرایط استحقاق نفقه، چنان‌که کاسانی نفقه را از لوازم عقد نکاح صحیح دانسته و آن را حق ثابت برای زن برعهده شوهر معرفی می‌کند (کاسانی ۱۴۰۶ق، ج ۴، ص ۲۳).

دلایل وجوب نفقه:

الف: قرآن کریم: الله متعال در مورد تأمین خوراک و پوشاک فرموده است: ﴿وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ﴾ (البقرة: ۲۳۳). ترجمه: بر آن کس که فرزند برای او متولد شده یعنی پدر (لازم است خوراک و پوشاک مادران را) در آن مدت به اندازه توانائی به گونه شایسته بپردازد. (خرمدل: ۱۴۳۷ق، ص ۱۵۴).

فقه‌های حنفی از این آیه وجوب نفقه زن را استنباط کرده‌اند، زیرا «رزق» و «کسوه» به‌صراحت بر عهده شوهر قرار داده شده است (سرخسی: ب ت، ج ۵، ص ۱۸۰).

ب: سنت نبوی: رسول الله - صلی الله علیه وسلم - فرموده است: «وَلَهُنَّ عَلَيْكُمْ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ» (مسلم: ب ت، ج ۴ ص ۳۸).

ترجمه: برای شما واجب است که برای همسران، نفقه و لباس شان را به طور شایسته تامین کنید. این حدیث دلالت روشن بر وجوب نفقه داشته و مبنای اجماع فقها قرار گرفته است. اجماع فقهاء: فقهای امت اسلامی اتفاق نظر دارند که نفقه زوجه بر شوهر واجب است (ابن همام، ب ت، ج ۳، ص ۳۴۶) (ابن قدامه، ۱۴۰۵، ج ۹، ۲۳۶).

حکمت و فلسفه وجوب نفقه:

- تامین امنیت اقتصادی زن: شوهر مسئول تأمین اقتصادی و زن مسئول مدیریت داخلی خانواده است (مرغینانی، ب تج ۲، ص ۲۷۵). نفقه به زن امکان می دهد بدون دغدغه اقتصادی در خانه شوهر زندگی کند و نیازهای اولیه خود را تأمین نماید. (ابن رشد، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۴۴).

- تامین آرامش و سلامت خانواده: با تأمین نفقه، زن و شوهر می توانند زندگی مشترک متعادل و بدون تنش مالی داشته باشند فقها تأکید دارند که نفقه وسیله ای برای حفظ محبت و همدلی در خانواده است. (نووی، ۱۴۲۵ق، ج ۱۶، ص ۳۶۰).

- تعادل قوامیت مرد: از نظر فلسفی، نفقه ایزاری است که قوامیت مرد بر خانواده را به مسوولیت مالی تبدیل می کند و از استبداد یا سوء استفاده جلوگیری می کند (کاسانی، ۱۴۰۶ق، ج ۴، ص ۲۴).

- پیشگیری از آسیب های اجتماعی: ترک نفقه می تواند موجب فساد اخلاقی، ضعف جایگاه زن و مشکلات اجتماعی شود، وجوب نفقه فلسفه ای اجتماعی دارد که عبارت از حفظ کرامت زن، کاهش تنش های خانوادگی و جلوگیری از فقر (ابن قدامه، ۱۴۰۵ق، ج ۹، ص ۲۳۶). اسلام با واجب دانستن نفقه، زن را از نیازمندی مالی به دیگران مصئون می دارد.

شروط وجوب نفقه: فقها تحقق وجوب نفقه را منوط به شرایطی دانسته اند:

- ۱- تمکین مشروع زن: زن باید در خانه شوهر حاضر باشد و تمکین مشروع را رعایت نماید، نشوز یا سرکشی و عدم تمکین سبب سقوط نفقه می گردد. (کاسانی، ۱۴۰۶ق، ج ۴، ص ۲۴).
- ۲- عقد نکاح صحیح منعقد شده باشد، زن خود را برای زندگی مشترک در اختیار شوهر قرار دهد؛ بنابراین، صرف عقد بدون تمکین، موجب وجوب نفقه نمی شود (ابن نجیم: ب ت، ج ۴، ص ۲۱۲).

زمان وجوب نفقه: نفقه از لحظه شروع زندگی مشترک (اقامت زن در خانه مشترک) واجب می شود، هم چنین پس از تمکین زن، شوهر مکلف است نفقه او را تأمین کند (کاسانی ۱۴۰۶ق، ج ۴، ص ۲۴).